

Imam Hussein's (PBUH) Communicative Principles and Components of Islamic Civilization Building through Ashura

Muhammad Hadi Homayoon*

Received: 2021/04/05

Hasan Bashir**

Accepted: 2021/06/11

Salih Abdollahinasab***

Abstract

The present study is a research with a qualitative approach that seeks to achieve the communicative plan of Imam Hussein (PBUH) in the year 61A.H, extracted from historical texts, with a new look at the event of Ashura ordained by Almighty God to draw a civilization pathway.

The necessity of conducting this research is twofold. First, no research relying solely on the authoritative texts of history and devoid of personal analysis has ever been conducted on Ashura. Second, basically no research on Imam Hussein's communicative principles and components has ever been recorded. The grounded theory method has, therefore, been considered suitable for our study.

To begin, the researcher examined the civilization building aspect of the prophets named in the Qur'an and proceeded to the five members of Al-e-Aba (The Prophet's Household) to depict the Quranic and Islamic history's civilization pathway. Finally, with the help of 31 authoritative texts dealing with Ashura, Imam Hussein's communicative and civilization model was extracted.

The research data has been classified in the following two groups:

- 1) Principles and communication components of Imam Hussein in speech (with 21 subgroups) such as "Invitations", "Prayers and Curses of the Imam", etc.
- 2) Principles and communication components of Imam Hussein in behavior (with 5 subgroups) such as "Imam's awe-inspiring appearance", "Oratory and persuasive principles", etc.

Keywords: Ashura, Karbala, Imam Hussein, Civilization, Communication.

---

* Professor, Imam Sadiq University, Tehran, Iran

homayoon@isu.ac.ir

** Professor, Imam Sadiq University, Tehran, Iran

bashir@isu.ac.ir

*** Ph.D. candidate of Communication, Islamic Azad University, Sciences and Research Branch, Tehran, Iran

Salehsofon24@gmail.com

اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در جریان عاشورا^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۲۸

دکتر محمدهادی همایون*

دکتر حسن بشیر**

صالح عبدالهی نسب***

چکیده

مقاله حاضر تحقیقی است با رویکرد کیفی و روش داده‌بنیاد (Grounded Theory) که با نگاهی نوین به پدیده عاشورا، درصدد رسیدن به نقشه ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در سال ۶۱ هجری بوده است تا مسیر تمدنی که خداوند متعال، برای آن حضرت ترسیم کرده را از متن تاریخ استخراج کرده و به این پرسش پاسخ دهد که «اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در جریان عاشورا چیست؟» ضرورت انجام این پژوهش از دو جهت بوده است؛ اول آنکه تاکنون مقاله‌ای که صرفاً به متن خود تاریخ با تکیه بر منابع دست اول معتبر پرداخته باشد، در خصوص عاشورا انجام نگرفته است. دوم: اینکه با هدف رسیدن به اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام)، اساساً پژوهشی ثبت نشده بود. لذا مقاله حاضر، با روش داده‌بنیاد انجام گرفته است. محقق ابتدا به بررسی سیره تمدنی انبیاء در قرآن و سپس سیره تمدن‌سازی پنج تن آل‌عبا (علیه‌السلام) پرداخته تا مسیر تمدن‌سازی را در نگاه قرآن کریم و تاریخ اسلام تعریف کند. در نهایت به کمک ۳۱ منبع عاشورایی معتبر به تاریخ امام حسین (علیه‌السلام) پرداخته تا اینکه نهایتاً الگوی ارتباطی-تمدنی امام حسین (علیه‌السلام)، استخراج شد. داده‌های تحقیق در دو دسته زیر طبقه‌بندی شدند:

۱) اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در گفتار (۲۱ زیرگروه): «دعوت‌ها»، «دعاها و نفرین‌های امام» و...
۲) اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در رفتار (۵ زیرگروه): «هیبت ظاهری امام»، «آداب سخنوری و استفاده از اصول اقناع» و...

واژگان کلیدی: عاشورا، کربلا، امام حسین (علیه‌السلام)، تمدن، ارتباطات

۱. این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده مسئول در دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) است.

homayoonisu.ac.ir

* استاد دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، جمهوری اسلامی ایران

bashir@isu.ac.ir

** استاد دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران، جمهوری اسلامی ایران

*** دانشجوی دکتری علوم ارتباطات از واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد (نویسنده مسئول)، تهران، جمهوری

salehsfon24@gmail.com

اسلامی ایران.

مقدمه

گفتار و سیره اهل بیت (علیهم السلام) همواره، برای بشریت الگو بوده است. خداوند متعال انبیا و پیامبر خاتم (ص) و نهایتاً جانشینان بر حق آن حضرت را برای تحقق اهداف خود ارسال کرده است. مطابق آیات قرآن، چهارده نور مقدس (علیهم السلام)، ضمن تزکیه، تعلیم و حکمت دادن به بشریت (سوره جمعه، آیه ۲)، مأمور به برپایی حکومت عدل الهی نیز هستند (سوره حدید، آیه ۲۵، سوره بقره آیه ۲۱۳) و همانند همه انبیاء^۱ مأموریت‌هایی خاص خود و به حسب شرایط زمانی و مکانی خود از جانب حق تعالی داشتند.

پس از حدود ۸ هزار سال ارسال انبیاء، با انتقال رسالت به امامت توسط نبی خاتم (ص) در روز عید غدیر خم، باب جدیدی به نام «امامت» بر روی جهانیان گشوده شد. پس از دوران رسالت خاتم النبیین (ص)، مقطع عاشورا و حیات امام حسین (علیه السلام) به دلیل اینکه جداکننده آشکار حق و باطل در تاریخ اسلام می‌باشد، بسیار حائز اهمیت است. به همین خاطر این مقاله در این مقطع تاریخی و به بیان دقیق‌تر «از مدینه تا مدینه» انجام گرفته است؛ زیرا آغاز حرکت امام حسین (علیه السلام) بعد از مرگ معاویه و به منصب نشستن یزید بود که منجر به خروج و حرکت آن حضرت از مدینه به سمت مکه و نهایتاً به عراق شد. چون آن حضرت تا زمان حیات معاویه، بر خلاف عهد برادر خود امام حسن (علیه السلام) عمل نکرد و به صلح برادر خویش، پایبند بود. همچنین منتهای حرکت امام حسین (علیه السلام) به نوعی تا بازگشت کاروان اسارت به مدینه به طول انجامید و کاروان اسراء، ثمره بخش حرکت تاریخی امام حسین (علیه السلام) شدند.

۱. در واقعه غدیر خم رسالت نبوی (ص) به دست خود آن حضرت به امام علی (ع) و سپس ائمه اطهار (ع) منتقل شد.

در این مقاله گزاره‌های گفتاری و رفتاری امام حسین (علیه‌السلام) از ۳۱ منبع عاشورایی معتبر استخراج و در دو گروه «گفتار» و «رفتار» طبقه‌بندی و در بخش «دستاوردهای مقاله» به تفصیل به آن پرداخته خواهد شد.

۱. سؤال تحقیق

اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین(علیه‌السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در جریان عاشورا چیست؟

۲. پیشینه تحقیق

در این میان بین تحقیقاتی که تاکنون انجام شده، کتاب‌هایی که تألیف شده و پایان‌نامه‌ها و مقالاتی که به رشته تحریر در آمده است، موارد زیر در دایره پیشینه تحقیق به شمار می‌روند:

۱-۲. کتاب‌ها

• انسان ۲۵۰ ساله (مجموعه بیانات مقام معظم رهبری)، سال ۱۳۹۲
یکی از منابع جدی که در دهه اخیر سبب شد تا نگاه اندیشمندان اسلامی به ویژه در ایران به تاریخ ائمه تغییر کند، مجموعه بیانات رهبری درباره زندگانی ائمه اطهار (علیه‌السلام) بود که در کتاب انسان ۲۵۰ ساله به چاپ رسید که یکی از منابع پیشینه این مقاله به شمار می‌رود.

محقق در پژوهش خود بنا دارد که ضمن در نظر داشتن این نوع نگاه تحلیلی به تاریخ امام حسین(علیه‌السلام)، اصول و مؤلفه‌های ارتباطی آن حضرت را استخراج کند.

• تاریخ تمدن و ملک مهدوی، از محمدهادی همایون، سال ۱۳۹۷
مؤلف در این کتاب ضمن پرداختن به مباحث ناظر به سرفصل «تمدن»، بیان می‌دارد که برای رسیدن به راهبردهای روشن در خصوص وظایف شیعیان و حکومت اسلامی در دوران غیبت و حرکت جدی به سمت ظهور ناچاریم از زاویه‌ای جدید و کاملاً متفاوت تاریخ زندگی بشر را از ابتدا تا دوران معاصر مورد بررسی قرار دهیم و تلاش کنیم ضمن تعیین جایگاه خود در این فرایند، پیوستگی معنی‌دار و اتصالی تاریخی و

تمدنی میان وقایع و حوادث به ظاهر پراکنده تاریخ بشر بیابیم. در این بررسی آنچه محور تلاش‌ها قرار خواهد گرفت، رویکرد تمدنی به موضوع مهدویت خواهد بود (همایون، ۱۳۹۳، ص. ۶۹).

نقطه افتراق اندیشه مؤلف در کتاب با هدف این مقاله، در این است که کتاب فوق بر مقدمات و مؤخرات عاشورا متمرکز شده است در حالیکه محقق در مقاله پیش‌رو بنا دارد که بر روی خود پدیده عاشورا متمرکز شود.

• سیری بر سیره تمدن ساز اهل بیت (علیه‌السلام)، از محمدحسین الهی‌زاده، سال ۱۳۹۴

مؤلف، کتاب خود را به چند بخش تقسیم کرده است: در بخش دوم از کتاب، به اقدامات مشترک اهل بیت (علیهم‌السلام) در مسیر تکامل تمدن توحیدی پرداخته است. یعنی اینکه ائمه اطهار (علیهم‌السلام) اصول و موازینی را که مشترکاً به آن قائل بودند و انجام دادند ذکر کرده است (اقدامات فرهنگی، اقدامات سیاسی، اقدامات اجتماعی). سپس در بخش سوم از کتاب به سیره تفکیکی اهل بیت (علیهم‌السلام) می‌پردازد. اینکه هر یک از ائمه اطهار (علیهم‌السلام) مسؤل تحقق چه بخشی از سیره ۲۵۰ ساله بودند.

نقطه افتراق کتاب با هدف پژوهش محقق در این است که اولاً نویسنده این کتاب غالباً به استناد روایات تصریح شده متن خود را تنظیم کرده و به بطن گفتگوها و کنش‌های امام حسین (علیه‌السلام) در دوران حیات خود با شیعیان، با دشمنان و... به جز در موارد مشهور نپرداخته است.

• حیات سیاسی و فکری امامان شیعه، از رسول جعفریان، سال ۱۳۹۴
مؤلف در این کتاب عمدتاً از منظر سیاسی به سیره اهل بیت (علیه‌السلام) نگریسته و به سایر جنبه‌ها نپرداخته است. همچنین وجه تمایز دیگر اینکه مؤلف مستندات خود را غالباً بر اساس گفتار اهل بیت (علیهم‌السلام) تبیین کرده و از سیره عملی و کنش‌های ارتباطی در تحلیل‌های خود بهره چندانی نجسته است.

۲-۲. پایان‌نامه‌ها

- قیام حسینی و انتظار مهدوی، از فاطمه سادات آقابراری، سال ۱۳۹۰
پژوهش فوق از نظر اینکه بین عاشورا و مهدویت ارتباط برقرار کرده و به نوعی مهدویت را نتیجه عاشورا دانسته همچنین الگوپذیری از عاشورا را امری ضروری قلمداد کرده، پیشینه تحقیق به شمار می‌رود.
- تأثیرپذیری قیام‌های شیعی از قیام کربلا تا دوران امامت امام‌رضا(علیه‌السلام)، از احمد اسدزاده، سال ۱۳۹۷
این نوشتار صرفاً از این نظر که به تأثیر عاشورا در نسل‌های آینده از منظر قیام و جنبش پرداخته، پیشینه پژوهش محقق محسوب می‌شود.
- ارتباط متقابل قیام امام‌حسین(علیه‌السلام) و قیام امام‌زمان(عج) از نظر آیات و روایات، از محمدامین مهدوی، سال ۱۳۹۰
نویسنده این تحقیق علت و اهداف قیام کربلا و ظهور حضرت مهدی(عج) را اصلاح و مقابله با ظلم بیان کرده است. همچنین بین عاشورا و مهدویت ارتباط و یکسویی هدف قائل است، به همین خاطر این پژوهش نیز در پیشینه تحقیق محسوب می‌شود. وجه افتراق آن با این مقاله در این است که نویسنده صرفاً موارد مرتبگی را که در متن ظهور داشته را آورده و از تمسک به پله‌های عمیق‌تر معنا اجتناب کرده است.
- تحلیل و بررسی احتجاج‌های امام‌حسین(علیه‌السلام) و اصحاب(با تأکید بر مقطع تاریخی قیام حضرت از مدینه تا بازگشت اسرا و اهل بیت(علیهم‌السلام) به مدینه)، از علیرضا شهنسوازی، سال ۱۳۹۱
نویسنده در این پژوهش صرفاً گزاره‌هایی را بررسی کرده که فقط ناظر به احتجاجات حضرت با دشمنان بوده و نه جمیع موضوعات. به همین خاطر جامعیت ندارد ولی در عین حال به عنوان پیشینه قابل استناد است.
- تجزیه و تحلیل ادبی خطبه‌های اسرای کربلا از صدیقه بابایی، سال ۱۳۸۸

این مقاله ارتباط کلامی اهل بیت امام حسین (علیه السلام) را پس از شهادت آن حضرت تحت عنوان خطبه‌ها و البته در قالب ادبی بررسی کرده است. اما هدف این مقاله بررسی و تحقیق بر روی گفتار و عمل امام حسین (علیه السلام) است که یکی از جنبه‌های آن بلاغت زبان عرب می‌باشد. با این وجود به نوعی پیشینه تحقیق محسوب می‌شود.

۲-۳. مقالات

- سیره اهل بیت (علیهم السلام) در زمینه ماندگاری و انتقال پیام عاشورا، از محسن الویری و محمدعلی رحیمی، سال ۱۳۸۹
این پژوهش از این نظر که از منظر ارتباطات به عاشورا نگرسته به عنوان پیشینه پژوهش این مقاله محسوب می‌شود. وجه تمایز آن با مقاله حاضر در این است که این مقاله بنا دارد بدون در نظر داشتن الگوی ارتباطی خاص و معینی، اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه السلام) را از متن فرمایشات، تاریخ و سیره آن حضرت استخراج کند.
- تحلیل کارکرد ارتباطی رجزهای یاران امام حسین (علیه السلام) در قیام عاشورا، از علی وحیدی و محسن الویری، سال ۱۳۹۵
این پژوهش نیز از منظر ارتباطات به عاشورا نگرسته و به عنوان پیشینه پژوهش این مقاله محسوب می‌شود. اگرچه وجه افتراق آن در این است که صرفاً به رجزها پرداخته و آنها را بررسی کرده است.
- تحلیل کنش گفتاری خطبه امام حسین (علیه السلام) در روز عاشورا، از طاهره ایشانی و نیره دلیر، سال ۱۳۹۵
مؤلف این مقاله با در نظر داشتن لایه‌های زبانی، ویژگی‌ها و زوایای پنهان گفتار، به بررسی خطبه امام حسین (علیه السلام) در روز عاشورا پرداخته تا آن را بر اساس نظریه فلسفی جان آستین یافت کند. از این نظر که مؤلف قائل به زوایا و لایه‌های زبانی پنهان بوده، به عنوان پیشینه تحقیق محسوب می‌شود. وجه تمایز آن با این مقاله در آن است

که صرفاً به گفتار امام حسین (علیه‌السلام) در خطبه‌ی عاشورا و البته بر مبنای یک نظریه‌ی فلسفی موجود پرداخته است.

• پیوند عاشورا و مهدویت با رویکرد قرآنی، از طاهره ایمانی مقدم، سال ۱۳۹۵
تحقیق حاضر، برقراری ارتباط بین حیات فکری و سیاسی امام حسین (علیه‌السلام) و امام زمان (عج) را از منظر قرآن امری مؤثر و لازم دانسته که صرفاً از این حیث، پیشینه‌ی پژوهش به شمار می‌رود.

• ارتباط عاشورا و ظهور و بازتاب آن در جریان‌های سیاسی و رسانه‌ای معاصر، از محمد هادی همایون سال ۱۳۹۴

این پژوهش از این جهت که بین عاشورا و آخرالزمان ارتباط فکری و سیاسی قائل شده، به عنوان پیشینه‌ی تحقیق قابل استفاده است. وجه افتراق آن با این مقاله در این است که به نوعی اثرات و جلوه‌های عاشورا در آخرالزمان را مد نظر داشته و به متن عاشورا به طور مشخص پرداخته است.

• الگوی روابط انسانی عزت مدار با تأکید بر سیره امام حسین(علیه‌السلام)، از راضیه بدیعیان، ابراهیم میرشاه جعفری، محمدجواد لیاقت‌دار، سال ۱۳۹۰
مؤلف پژوهش با در نظر داشتن روایاتی از سیدالشهداء (علیه‌السلام) از جمله «زندگی با عزت بهتر است از زندگی با ذلت» فرض را بر این گذاشته که تمامی دستورات و کنش‌های امام حسین (علیه‌السلام) در دوران حیات‌شان بر مبنای همین عزت است. این مورد یکی از مفاد ارتباطی حیات امام حسین (علیه‌السلام) است که جایگاه آن فقط در اصول و مؤلفه‌های ارتباطی مستخرج مشخص می‌شود که در چه اولویتی با چه سازوکاری در سیره امام حسین (علیه‌السلام) قرار دارد.

۲-۴. جمع‌بندی از بخش پیشینه‌ی پژوهش

این منابع از نظر اینکه همگی به عاشورا نگاهی الگویی داشته یا عاشورا را متصل به بحث تمدن و آخرالزمان دانسته، با هدف این مقاله همراستا هستند. اما برتری این مقاله در قیاس با سایر مقالات و پژوهش‌ها، در این چند مورد خلاصه می‌شود: (۱) بهره‌گیری

از منابع دست اول و معتبر به صورت مطلق (۲) دخیل نکردن نظرات و دیدگاه‌ها و تحلیل‌های شخصی (۳) جامعیت داشتن این مقاله از نظر دسته‌بندی نتایج در مقطع عاشورا.

۳. چارچوب نظری

۳-۱. بستری برای خوانش و فهم تاریخ^۱

گفتمان از نظر فوکو، مجموعه قواعد، الگوها و معیارهایی است که در یک محدوده زمانی و مکانی ویژه، خود را بر افرادی که در آن محدوده قرار دارند، تحمیل می‌کند و انواع کنش‌های آنها را از آن رو که آن کنش‌ها بر اساس قواعد و معیارهای آن گفتمان شکل می‌گیرند، تحت تأثیر قرار می‌دهد (هارلند، ۱۳۸۰، صص. ۱۵۴-۱۵۵). فوکو بیش از آنکه بر نقش مؤلف به عنوان فاعل شناسا در شکل‌دهی به متن و معنای آن تأکید کند، بر نقش قواعد حاکم بر صورت‌بندی گزاره‌های موجود در دانش عصر حیات مؤلف تأکید می‌کند (میلز، ۱۳۸۲، صص. ۲۸-۳۰).

باید تأکید کرد که از منظر وی، این نویسنده نیست که می‌نویسد، بلکه گفتمان است که می‌نویسد، از آن رو که نویسنده راه فراری از گفتمان ندارد و گفتمان چنان بر وی چیره گشته که راهی برای برون‌رفت برایش باقی نمی‌گذارد، مؤلف آفریننده متن است، اما هر آغازی از سوی مؤلف برای آفرینش هر بخش از متن، املاء شده گفتمان عصر حیات اوست (بابروکی، ۲۰۰۵، صص. ۱۹۳-۱۹۵).

۳-۲. واژه تمدن

واژه «تمدن» از باب تَفَعَّلُ عربی و اسم مصدر فارسی است. پژوهشگران درباره تعیین ریشه لغوی کلمه «مدنیت» اختلاف نظر دارند، برخی آن را به «مدن» به معنای اقامت گزیدن در مکانی، تعریف کرده و گروهی دیگر آن را به «دان» باز می‌گردانند که ریشه واژه دین و به معنای خاضع شدن و اطاعت کردن است (عمید، ۱۳۷۶، ص. ۱۱).

---

۱. لازم به ذکر است که با وجود بهره‌مندی از نگاه فوکو در خوانش تاریخ و انجام این پژوهش، این مقاله بر مبنای هیچ نظریه خاصی انجام نگرفته است.

«در زبان عربی، در کنار اصطلاح تمدن، مترادف‌هایی مانند «حضاره»، «ثقافه» و «مدینه» آمده است. در قرآن کریم، از ریشه «م-د-ن» یا «ح-ض-ر» که در عربی واژه «حضاره» را از آن ساخته‌اند، واژه‌ای برای تمدن وجود ندارد ولی با این حال چند واژه قرآنی «امت»، «قریه» و «قرن» با این واژه ارتباط نزدیکی دارند و تقریباً همین معنا را می‌رسانند.» (قانع، ۱۳۷۱، صص. ۲۵-۳۰).

تمدن در زبان‌های اروپایی یعنی Zivilisation یا Civilization از لاتین Civis به معنای «شهروند» و یا از ریشه واژه انگلیسی Civil به معنای «مدنی» و «با تربیت اجتماعی» گرفته شده است. این واژه در فرهنگ‌های انگلیسی، با واژه‌های «با ادب»، «با نزاکت»، «قابل احترام» و «شهرنشین» مترادف آمده و در فرانسه به معنای «پیشرفت»، «ترقی» و «توسعه تحول» و «تطور» است (پهلوان، ۱۳۸۸، ص. ۳۶۲).

۳-۳. تعاریف تمدن

تمدن در اصطلاح تعاریف متعددی دارد. از جمله آنها تعاریف ذیل می‌باشد:

- «تمدن عبارت است از همه فعالیت‌های ذهنی و هر آنچه در بیرون از ذهن، در قالب فناوری‌های علمی، اختراعات، اکتشافات جدید، عمران، راه‌ها، شهرها، مساجد، قصرها و قلعه دیده می‌شود. بنابراین، تمدن در اینجا از معنی «فرهنگ» فراتر می‌رود و به «مدنیت» می‌رسد.» (حنفی، ۱۳۷۹)
- تمدن، مجموعه‌ای از پدیده‌های اجتماعی است که قابل انتقال بوده و جنبه‌های مذهبی، اخلاقی، زیباشناسی، فنی-علمی مشترک در یک جامعه یا چند جامعه مرتبط با یکدیگر را به خود می‌گیرد (ساروخانی، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۱).
- «تمدن واقعی است چند لایه، چندسطحی، پویا و رو به رشد که در آن حیات بشری در ابعاد مختلف اعم از فلسفی، علمی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، هنری و ابزاری شکوفا می‌شود. انسان‌ها در هر یک از این زمینه‌ها به تولید و خلاقیت دست می‌زنند.» (برزویی، ۱۳۹۴، ص. ۳۷)

۳-۴. تعریف تمدن اسلامی

بر اساس تعاریف ذکر شده، «جوهره تمدن میل انسان به تکامل و پیشرفت» قابل بیان است. انسان با به فعلیت رساندن این زمینه‌ها به نحو والایی به زندگی خود توسعه و رشد می‌دهد.

با این فرض، اگر توجه کنیم که انسان موجودی تک ساحتی نیست و ظرفیت‌های معنوی انسان نسبت به ظرفیت‌های مادی‌اش اگر بیشتر نباشد، کمتر نیز نیست، نتیجه می‌گیریم که کامل‌ترین تمدن‌ها را فرهنگ‌هایی می‌سازند که نگاه تکاملی به تمام ابعاد وجودی انسان دارند (مظاهری، ۱۳۹۳، ص. ۱۳۷).

۳-۵. ارتباطات، تمدن، عاشورا

با در نظر داشتن تعاریف فوق می‌توان این گونه بیان کرد که رشد تمدن در زمینه‌های مختلف حیات بشری، ارتباط جدی و تنگاتنگی با سکان‌داران آن یعنی انسان‌ها دارد. انسان‌ها هستند که با بهره‌گیری از توانایی و دانش و تجربیات یکدیگر و به واسطه انواع رسانه، برای ارتقای جامعه خود تلاش کرده و تمدن زمانه خود را ساخته و تجربه بشری حاصل از آن را در اختیار آیندگان خود قرار می‌دهند. انتقال تجربیات، آموزش تخصص‌ها و مهارت‌ها، تنها به کمک «ارتباطات» میسر است.

رسانه‌ها یکی از عناصر زیر مجموعه نظام اجتماعی محسوب می‌شوند که بخش‌های مختلف نظام را به یکدیگر مرتبط می‌سازند و ضمن تأمین نظم و یکپارچگی درونی نظام، ظرفیت پاسخگویی آن را در بحران‌ها بر اساس واقعیت‌ها افزایش می‌دهند (مهدیزاده، ۱۳۹۳، ص. ۴۸).

برای بیان رابطه بین «ارتباطات» و «جریان عاشورا»، نظریه مک لوهان کمک فراوانی می‌کند.

بر اساس این دیدگاه، می‌توان این گونه بیان کرد که ارتباطات در عصر ائمه اطهار به دو شکل رسانه شفاهی و رسانه نوشتاری بروز داشته است. از زمان پیامبر (ص) تا خود عاشورا، رسانه منبر (ارتباط گروهی) همچنین تربیت فردی افراد (تحت عنوان دعوت به

دین و آیین الهی) نقش اساسی را ایفا می‌کرد. شاهد مثال این امر، آیات فراوان قرآن کریم از دعوت‌های فردی و گروهی پیامبر(ص)، و روایات و تاریخ ائمه(علیهم‌السلام) از تربیت شیعیان است. امام حسین(علیه‌السلام) از زمان حرکت خود از مدینه، تا لحظه شهادت خود، به فراوانی از رسانه‌ی منبر و ارتباط گروهی بهره می‌جستند تا شیعیان را به تأمل دوباره در سنت نیمه زنده‌ی جد خود رسول خدا(ص) دعوت کرده و آن را احیا کنند. به عنوان مثال می‌توان به «خطبه‌خوانی‌ها» اشاره کرد. رسانه‌ی شفاهی مک لوهان، در تمامی ادوار تاریخ ائمه اطهار(علیهم‌السلام) رسانه‌ی اصلی به شمار می‌رود. با این وجود رسانه‌ی نوشتاری و چاپ(به معنای اولیه‌ی خود و نه اصطلاح رایج امروزی)، عامل جدی و مهم برای انتقال تمدن اسلامی و کلام و تاریخ اهل بیت(علیهم‌السلام) به ویژه تاریخ عاشورا تا به امروز بوده است.

پس از شهادت امام حسین(علیه‌السلام) و یاران با وفای ایشان، با آغاز امامت سیدالعابدین(علیه‌السلام)، تربیت غلامان به مثابه رسانه‌ی گفتاری و شفاهی، و ترویج فرهنگ دعا و مناجات تحت عنوان صحیفه‌ی سجادیه به مثابه رسانه‌ی نوشتاری، دو نقش جدی در نگاهداشت سنت نبوی-علوی را داشته‌اند.

۴. چارچوب روشی

این مقاله بر اساس روش تحقیق «داده‌بنیاد یا Grounded Theory» انجام گرفته است. برای پاسخ به چرایی انتخاب این روش، بیان می‌شود که در موارد متعددی، از روش داده بنیاد استفاده می‌گردد از جمله:

(۱) زمانی که هدف، درک محیطی باشد که شناخت کمتری از آن وجود دارد یا در گذشته چندان به وضوح بررسی نشده است؛

(۲) اگر هدف از بررسی، دستیابی به پیچیدگی‌های یک پدیده و درک آن در زمینه‌های متعدد باشد، محقق به روشی از ساده‌کردن و مدیریت داده نیاز دارد، بدون آنکه این پیچیدگی و زمینه دست‌کاری شود، استفاده از این روش در چنین مواردی مفید است؛

۳) اگر هدف، درک فرآیند و شیوه تجربه افراد باشد و اینکه این افراد چگونه این تجربه‌شان را تفسیر می‌کنند (مورس و ریچاردز، ۲۰۰۲).
از محیط عاشورا، پژوهشی که ناظر به درک محیط و شناخت دقیق آن باشد و جامعیت داشته باشد، نگاشته نشده است. محقق نیز به دنبال درک زندگی امام حسین (علیه السلام) بدون دستکاری (اعمال نظرات شخصی) است.
نظریه پردازی داده بنیاد، معمولاً بر سطح خرد (نه کلان) متمرکز است و بر تفسیری مداوم بین تحلیل و داده‌ها تأکید دارد؛ زیرا هدف، استخراج الگو بر مبنای داده‌های جمع‌آوری شده است (ایمان و محمدیان، ۱۳۸۷، ص. ۳۶) با این توصیف و با در نظر داشتن مسأله پژوهش، مناسب‌ترین روشی که برای مقاله حاضر پیشنهاد می‌شود، «داده بنیاد» است.

با مراجعه به ۳۱ منبع معتبر دست اول عاشورایی (حدود ۲۵۰۰ صفحه)، گزاره‌هایی که امام حسین (علیه السلام) فرموده بودند یا اینکه در رفتارشان جلوه داشته، در ۳۴۷ کد باز طبقه‌بندی شد. به عبارت ساده‌تر هر گزاره‌ای که به نوعی فرمایش یا رفتاری از امام حسین (علیه السلام) را در برداشت، در جدولی آورده و سپس اهم موضوعات برجسب‌گذاری شد تا کدهای باز تشکیل شود. در بین کدهای باز، دسته‌بندی بر اساس برجسب‌ها صورت گرفت و موارد مرتبط در ردیف‌های یکسان قرار گرفتند تا کدهای محوری را در ۵۵۸ دسته مشابه به خود اختصاص دهند. در آخر با تحلیل دقیق‌تر بر روی کدهای محوری و طبقه‌بندی آنها از نظر موضوع و الصاق برجسب‌های مشترک، کدهای انتخابی در ۲۶ دسته رفتاری-گفتاری طبقه‌بندی شدند که همان دستاوردهای مقاله هستند.

۴-۱. منابع تحقیق

در خصوص انتخاب منابع تحقیق، به جهت اهمیت بالایی که هدف تحقیق دنبال می‌کند، منابع نیز باید دست اول، معتبر و کامل باشند. در بین ۱۰ها و صدها کتاب و

منبع عاشورایی، مجموعه ۳۱ عنوان کتاب معتبر را حجت الاسلام ری شهری در دانشنامه امام حسین (علیه السلام) معرفی کرده‌اند که منابع این مقاله به شمار می‌روند. عبارتند از:

- (۱) تَسْمِيَهُ مَنْ قُتِلَ مَعَ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مِنْ وُلْدِهِ وَ إِخْوَتِهِ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ وَ شِيعَتِهِ
- (۲) الطبقات الكبير
- (۳) أنساب الأشراف
- (۴) الأخبار الطوال
- (۵) تاريخ يعقوبی
- (۶) تاريخ الامم و الملوك (تاريخ الطبری)
- (۷) العقد الفرید
- (۸) مقاتل الطالبین
- (۹) المعجم الكبير
- (۱۰) شرح الأخبار
- (۱۱) كامل الزيارات
- (۱۲) الأمالی
- (۱۳) المستدرک علی الصحیحین
- (۱۴) الإرشاد
- (۱۵) فضل زیارة الحسین (علیه السلام)
- (۱۶) مصباح المتہجد
- (۱۷) الأمالی الخمیسیہ
- (۱۸) روضه الواعظین و بصیرة المتعظین
- (۱۹) إعلام الوری بأعلام الهدی
- (۲۰) مقتل الحسین (علیه السلام)
- (۲۱) تاريخ مدينة دمشق
- (۲۲) الخرائج و الجرائح

- ۲۳) مناقب آل ابی طالب
- ۲۴) المزار الكبير
- ۲۵) الكامل فی التاريخ
- ۲۶) مُثیر الأحران و منیر سبل الأشجان
- ۲۷) تذکره الخواص
- ۲۸) الملهوف علی قتلی الطفوف (لهوف)
- ۲۹) کشف الغمه فی معرفه الأئمه
- ۳۰) سیر أعلام النبلاء
- ۳۱) البدايه و النهايه

۴-۲. مبانی تاریخی

۴-۲-۱. هدف مشترک ارسال انبیاء و ائمه (علیهم السلام)

- علت ارسال انبیاء و فرستادگان الهی را از بُعد معاد می توان مورد بررسی قرار داد. از آنجا که بشر خطاکار بوده و عقل او ناقص، به راهنما برای زندگی در دنیا نیازمند است. این راهنما مطابق با روایاتی چون حدیث ثقلین^۱ یا -به مضمون- آیه دوم سوره جمعه، به دو دسته «کتاب الله» و «عترت» تقسیم می شوند که برای دستگیری از بشریت در دنیا و آخرت برای نوع انسان فراهم آمده است.
- انبیای الهی و در میان ایشان پیامبرخاتم (ص) و فرزندان پاک ایشان آمده اند تا بشریت و جهان خلقت را به حکومت عدل الهی و برپایی آن دعوت کنند. در این میان به آیه ۲۱۳ سوره بقره اشاره می شود که مرحوم علامه طباطبایی در تفسیر شریف المیزان (طباطبایی، ۱۳۹۰، صص. ۱۱۲-۱۱۳؛ موسوی، ۱۴۲۱، صص. ۱۶۸-۱۶۹) ذیل این آیه نکاتی ارزنده آورده اند که از بیان آنها به علت اختصار، اجتناب می شود.

---

۱. إِنْ تَارَكَ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ مَا إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضِلُّوا كِتَابَ اللَّهِ وَ عِزَّتِي أَهْلَ بَيْتِي وَ إِنَّهُمَا لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَيَّ الْحَوْضِ (مفید، ۴۱۳، ص. ۲۳۳) و (ابن بابویه، ۳۸۱، ص. ۴۱۵).

چنانچه بستر لازم یعنی همان عدل در جامعه فراهم نباشد، کلام خداوند و اهل بیت(علیه‌السلام) به خوبی تبیین و اجرایی نخواهد شد. آیات و روایات فراوانی در این باره آمده که به تلاش انبیا در این راستا می‌پردازد. در این میان سیره‌هدایتگری انبیای اولوالعزم (به ترتیب تاریخ) از قرآن استخراج شده و در بخش زیر ارائه می‌گردد.

۴-۲-۲. بررسی سیره انبیاء در قرآن

۴-۲-۲-۱. حضرت نوح

سیره حضرت نوح(علیه‌السلام) در طول ۹۵۰ سال از عمر آن حضرت، یک کلیدواژه اصلی دارد و آن «دعوت» است (عبدالهی، ۱۴۰۰، صص. ۳۶-۳۹).

۴-۲-۲-۲. حضرت ابراهیم(علیه‌السلام)

سیره تمدنی آن حضرت دو شاخصه اصلی دارد: دعوت از نزدیکان و مبارزه با شرک، بنای پایگاه امن توحیدی برای مؤمنان(بنای کعبه) (عبدالهی، ۱۴۰۰، صص. ۳۹-۴۵).

۴-۲-۲-۳. حضرت یوسف(علیه‌السلام)

سیره حضرت یوسف(علیه‌السلام) دو دستورکار اصلی دارد: خودسازی و تزکیه نفس، ورود به کاخ عزیز مصر و تلاش برای برقراری عدالت در جامعه (عبدالهی، ۱۴۰۰، صص. ۴۵-۴۹).

۴-۲-۲-۴. حضرت موسی(علیه‌السلام)

سیره هدایتی حضرت موسی(علیه‌السلام) دو بخش دارد: مبارزه با نظام طغیان‌گر فرعونیان برای تداوم بخشیدن به حرکت تمدنی و توحیدی و دیگری ساماندهی این حرکت توحیدی با همراهی بنی‌اسرائیل (عبدالهی، ۱۴۰۰، صص. ۴۹-۷۰).

۴-۲-۲-۵. حضرت سلیمان(علیه‌السلام)

در بین انبیاء، بارزترین و مشهودترین قدرت حکومتی به حضرت سلیمان(علیه‌السلام) تعلق دارد. خداوند به آن حضرت قدرتی بی‌مانند عطا فرمود از تسخیر بادها گرفته تا

همراهی اجنه و شیاطین و دارا بودن قوه منطق الطیر تا به کمک آن جلوه‌ای از حکومت انبیاء در سایه عدل را نمایان کند (عبداللهی، ۱۴۰۰، صص. ۷۰-۷۴)

۴-۲-۲-۶. حضرت عیسی (علیه السلام)

برجسته‌ترین بخش سیره تمدنی آن حضرت، بشارت ظهور پیامبر خاتم(ص) است. به عبارتی آیین مسیحیت را به دین مبین اسلام پیوند داده و پرچم حاکمیت الهی را به دست مسیر متکامل‌تر و عالی‌تر یعنی اسلام ناب نبوی سپرد (عبداللهی، ۱۴۰۰، صص. ۷۴-۸۸)

۴-۲-۲-۷. پیامبر خاتم، حضرت محمد(ص)

انبیای عظام الهی یکی پس از دیگری سنگ‌های بنای عظیم «تمدن توحیدی» را چیدند تا به هنگامه رسالت خاتم آن‌ها، پیامبر اعظم(ص)، این بنا به پایان رسید. بدین‌سان، ثمره تلاش همه انبیای الهی در قالب «تمدن اسلامی» نمودار شد. اقدامات شاخصی که آن حضرت، در راستای شکل‌گیری تمدن اسلامی و استحکام بخشی به آن پس از رسیدن به مقام نبوت انجام دادند، به شرح زیر است:

- تشکیل نخستین گروه ایمانی با حضرت علی(علیه السلام) و خدیجه(س) (مزمل: ۱-۱۱)

- دعوت عشیره و خانواده خود با نزول آیه ۲۱۴ سوره شعراء و به مدت سه سال.
- انتخاب پایگاهی امن و ثابت در مدینه برای تربیت انسان‌ها با تأسیس مسجدالنبی(ص)
- ایجاد پیوند برادری بین مهاجرین و انصار به منظور رفع تبعیض‌های نژادی و قبیله‌ای (عدالت)
- مبارزه با مشرکان و منافقان در تمام مدت ۲۳ سال.
- حجه‌الوداع و انتقال رسالت به امامت در روز غدیر خم (نزول آیه ۶۷ سوره مائده).

۴-۲-۳. مقدمات شکل‌گیری نهضت امام حسین(علیه‌السلام)

۴-۲-۳-۱. دوران حیات امام علی(علیه‌السلام)

امام علی(علیه‌السلام) از کودکی در دامان رسول اکرم(ص) پرورش یافت و از سرچشمه زلال هدایتش، بهره‌مند گردید. آن حضرت از اولین افرادی بود که به پیامبر خاتم(ص) و رسالت وی ایمان کامل آورد و مطابق سنت آن حضرت عمل کرد.

امام علی(علیه‌السلام) کوشید با محکوم ساختن سقیفه و آثار و نتایج آن و با خودداری از بیعت و ایستادگی در برابر آن توطئه، امور را به جایگاه اصلی خود بازگرداند ولی این تلاش سودی نبخشید.

امام باید یکی از این دو گزینه را انتخاب می‌کرد: ۱) فروپاشی دولت از جنبه سیاسی و بین‌المللی برای همیشه ۲) حفظ و مراقبت از حکومت با وجود زمامدارانی نالایق و درصدد تحریف.

اینطور از متن تاریخ برمی‌آید که امام علی(علیه‌السلام)، گزینه دوم را انتخاب کرده‌اند.^۱

در ایامی که حکومت به دست مدعیان خلافت افتاده بود، امام(علیه‌السلام) افزون بر توجه به گردآوری قرآن و تفسیر آن و آشنا کردن و آگاه ساختن مردم بر معانی و حقایق کتاب الهی، از اشتباهات فرمانروایان در راستای درک و فهم و اجرای احکام دین اسلام جلوگیری کرد و به تشکیل جمعیتی نیک‌اندیش و شایسته پرداخت که ضمن اعتقاد به برنامه‌ریزی پیشگامانه نبوی و رهبری اسلامی، بر گسترش و تبلیغ آن مراقبت نماید و در مسیر پیاده کردن و اجرای آن، از خود گذشتگی نشان دهند (حکیم و غریباوی، ۱۳۸۴، صص. ۱۹-۲۹)

۱. بحث پیرامون این سخن فراوان است که برای مطالعه بیشتر می‌توان به منابع تاریخی مراجعه کرد.

۴-۲-۳-۲. نقش حضرت زهرا(س)

حضرت زهرا(س) دخت پیامبر خاتم(ص) و تربیت یافته مکتب نبوی است. از بدو کودکی در معیت پدر و مادر خویش سختی‌های فراوان دیده، رنج‌ها و آزارها کشیده و در همین مکتب به مقام ام‌ابیها رسید.

در باب شخصیت حضرت صدیقه(س)، عملکرد و تلاش‌های مجاهدانه در مسیر ولایت و امامت و اسلام ناب، سخن فراوان است که به دو نقش جدی حضرت فاطمه(س) اکتفا می‌شود:

- ۱) همراهی و همگامی با رسول خدا(ص) و وصی ایشان امام علی(علیه‌السلام)
- ۲) تربیت شایسته فرزندان به ویژه امام حسن(علیه‌السلام) و امام حسین(علیه‌السلام) و آماده سازی آن دو امام همام برای پیشبرد رسالت پیامبر(ص).

۴-۳-۲-۳. دوران حیات امام حسن(علیه‌السلام)

آن حضرت در دوران خلافت عمر، به سن جوانی پا نهاد و در کنار پدر ارجمندش به آشنا ساختن مردم با معارف دین و حل مشکلات آنان همت گمارد.

امام حسن(علیه‌السلام) در دوران عثمان نیز در کنار پدر بزرگوارش قرار داشت و در راه پیشبرد اسلام، خالصانه تلاش و فعالیت می‌کرد و در جهت پایان دادن به فساد و تباهی در دوران خلافت عثمان همگام با پدر بود و هر دو مخالف کشته شدن عثمان بودند و در این هدف، از هیچ تلاشی فروگذار نکردند.

امام مجتبی(علیه‌السلام) در تمام عرصه‌هایی که پدر بزرگوارش به ایراد سخن می‌پرداخت و اقداماتی که انجام می‌داد در کنار آن حضرت و در تمام جنگ‌های آن بزرگ‌مرد، در رکاب پدر حضور داشت.

پس از دیدن سختی‌های دوران امیرالمؤمنین(علیه‌السلام)، با شهادت آن حضرت، مردم کوفه، مهاجر و انصار پیرامون امام مجتبی(علیه‌السلام) جمع شده و با ایشان که جانشین امام علی(علیه‌السلام) بود، دست بیعت دراز کردند.

به موازات آن، معاویه و امویان ساکت ننشسته بلکه برای بهم ریختن بیعت و ایجاد تفرقه بین علویان تمام تلاش خود را کردند.

امام مجتبی(علیه‌السلام) می‌بایست برای جهانیان از تمام کینه‌ها و حیل‌های خاندان بنی امیه در مورد خاندان پیامبر(ص) و مسلمانان، پرده بردارد. در مقابل معاویه با پیشنهاد زر و مقام، بسیاری از بیعت‌کنندگان آن امام را به سمت خود کشاند. از طرفی جنگ با مسلمانان، به نفع حکومت معاویه نبود، در نتیجه آن بزرگوار در آن فضای پرتنهاب، برای جلوگیری از آشفتگی بیشتر اوضاع، از خلافت چشم‌پوشی کرد.

در نهایت، انتخاب مسیر صلح از ناحیه امام‌حسن(علیه‌السلام) در جهت تحقق منافع و اهداف برجسته و بلندآیین مقدس اسلام، در اوج حکمت و دوراندیشی آگاهانه سیاسی صورت پذیرفت (حکیم و غریب‌اوی، ۱۳۸۴، صص. ۲۰-۲۶)

۴-۳-۲-۴. دوران حیات امام حسین(علیه‌السلام)

تا زمان حیات معاویه، امام حسین(علیه‌السلام) حرکت خود را آغاز نکرده بود. پس از مرگ معاویه، با روی کار آمدن یزید و علنی شدن فسق و گناه تحت عنوان دین اسلام، نهضت امام‌حسین(علیه‌السلام) آغاز شد.

با مرگ معاویه و جانشینی فرزند او یزید، ایجاب می‌کرد تا همگان با او بیعت کنند. از آنجایی که معاویه پیش از مرگ خود به یزید، از لزوم بیعت امام، هشدارهای فراوان خود را داده بود، یزید ترس و اضطراب مضاعفی داشت تا امام را به بیعت با خود وادار کند تا مبدا قیامی علیه حکومت نوپای او شکل بگیرد.

اما آن حضرت بر تمامی پیشنهادات بیعتی که به ایشان می‌شد، دست رد زد.

امام تنها راه و مؤثرترین راه ممکن را برای مبارزه با فسق و ظلم علنی یزیدبن معاویه، و برقراری عدل الهی، قیامی روشنگرانه و بصیرت‌بخش برای تمامی نسل‌های بشر می‌دانست. اهمیت و ضرورت این بحث بر همگان آشکار است، به همین خاطر برای رسیدن به الگوی ارتباطی-تمدنی امام حسین(علیه‌السلام) به منابع معتبر مراجعه کرده و دستاوردهای این مقاله در ادامه ذکر شده است.

۳-۴. دستاوردهای مقاله

دستاوردهای این مقاله در ادامه ذکر و شرح داده می‌شود:^۱
جدول ۲. کدگذاری محوری و انتخابی، اصول و مؤلفه‌های از تباطی امام حسین (علیه‌السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در عاشورا

کدگذاری انتخابی	کدگذاری محوری
۱) مخالفت با حکومت آل سفیان	۱) خروج امام حسین (علیه‌السلام) بر یزید
۲) دعوت‌ها	۲) وصیت امام حسین (علیه‌السلام) به محمد بن حنفیه: دلیل قیام امام، اصلاح امت جد خود پیامبر (ص)، احیای امر به معروف و نهی از منکر کنم و عمل به سیره رسول الله (ص) و علی (علیه‌السلام) (عترت: پیامبر و امام علی)
۳) اهداف قیام امام	۳) نظرخواهی امام از عبدالله بن مطیع در خصوص حرکت امام به سمت مکه
۴) دعا‌های امام	۴) سخنان امام حسین (علیه‌السلام) کنار قبر جد خود رسول الله (ص): رسیدن نوبت به من امام، احب المعروف و انکر المنکر،
۵) نفرین‌های امام	۵) شرط امام برای حرکت به کوفه، همراستا بودن نامه‌ها با گفتار و نیت‌ها
۶) پیگیری اوضاع کوفه و کوفیان	۶) تعجیل امام در دریافت خبر از احوال کوفیان به واسطه مسلم
۷) توأسی به صبر	۷) ترس، عذر موجه برای انجام مأموریت مسلم نیست.
۸) گفتگو با دشمنان	۸) دعوت امام از اهل بصره
۹) گفتگو با اصحاب	۹) ..
۱۰) پیشگویی‌های امام	۱) بیان مجدد و تکرار خطبه، پس از اقامه نماز جماعت عصر
۱۱) مضامین عقیدتی در خطبه‌ها	
۱۲) مضامین اخلاقی در قالب شعر	
۱۳) مناجات‌های امام	
۱۴) چرایی حرکت به کوفه	
۱۵) تأکید بر عبرت‌گیری از تاریخ، لزوم انتقام در آخرالزمان	
۱۶) تأکید بر مفهوم «عزت و شهادت»	

۱. جهت مطالعه کامل جدول کدهای باز به اصل پایان‌نامه می‌توانید مراجعه کنید (عبدلهی، ۱۴۰۰، صص. ۱۰۴-۳۱۷).

<p>۱۹) اقدامات رفتاری امام ۲۰) آداب سخنوری و استفاده از اصول اقناع ۲۱) قاطعیت امام(علیه‌السلام) در گفتار و کردار</p>	<p>۲) ویژگی‌های لباس: کهنه، آزاد و نه تنگ ۳) لباس تنگ، لباس ذلت است. ۴) درخواست ولید از امام برای بیعت مخفی و نه آشکارا و مخالفت امام حسین(علیه‌السلام) با اساس این بیعت ۵) مخالفت امام به آغازگری جنگ ۶) استمرار در دعوت ۷) شدت عطش امام(زبان دور دهان چرخاندن) ۸) لیخند تحقیرآمیز امام پس از توهین شمر به امام(لحظة شهادت) ۹) گریه شدید امام در مصیبت هانی و مسلم ۱۰) ...</p>
<p>۲۲) توحید باوری ۲۳) معاد باوری</p>	<p>۱) نظر امام در مورد حرکت به کوفه «تسلیم بودن به قضای الهی» ۲) بلایا و مصیبات به دست خداوند، آسایش و رفاه هم به دست خداوند ۳) ادامه حرکت امام به مسیر خود(با وجود شهادت مسلم و هانی) ۴) و...</p>
<p>۲۴) بهره‌مندی از قرآن با قرائت آیات</p>	<p>۱) پاسخ امام به سؤال یکی از دشمنان، در مورد حرمت خاندان اهل بیت(علیه‌السلام): قرائت آیه ۳۳ آل عمران ۲) بیم شهادت امام، و پاسخ امام با آیه ۵۱ سوره توبه ۳) قرائت آیه استرجاع(۱۵۶ سوره بقره) پس از شنیدن خبر شهادت مسلم و هانی ۴) قرائت آیه ۸۸ سوره قصص هنگام رسیدن به کربلا با مضمون فناپذیری همه کائنات جز خداوند</p>

<p>(۲۵) اهتمام جدی به معرفی اهل بیت (علیه السلام) به ویژه پیامبر (ص)</p>	<p>(۵) ... (۱) ساطع شدن نور، از کنار قبر پیامبر (ص) هنگام وداع امام حسین (علیه السلام) (۲) وعده پیامبر (ص) به امام حسین (علیه السلام) برای شهادت ایشان در خواب (۳) شور و شوق یوسف وار امام به دیدار اجداد خویش (۴) تبیین جایگاه الله و رسولش (۵) یادآوری حدیث نبوی: حرمت خلافت آل ابی سفیان (۶) ...</p>
<p>(۲۶) اهتمام امام به خانواده در گفتار</p>	<p>(۱) انتقال امامت به امام سجاد (علیه السلام) قبل از شهادت امام حسین (علیه السلام) توسط امام حسین (علیه السلام) (۲) درخواست امام از خواهر برای وداع با طفل شیرخواره پس از اعلام استغاثه (۳) نقش موثر حضرت زینب (س) در مصیبت علی اکبر (علیه السلام) (حضور به کنار برادر) (۴) همراه کردن خانواده با خود در حرکت به مکه (۵) ...</p>
<p>(۲۷) پس از عاشورا (پرچمداران اسارت)</p>	<p>(۱) خطبه امام سجاد (علیه السلام) در شام: معرفی عترت (پیامبر (ص) و امام علی (علیه السلام)) (۲) مخالفت جدی حضرت زینب با خرید و فروش کنیز در مجلس یزید (۳) اعطای پاداش به مرد شامی به جهت رفتار نیکو با اسرای اهل بیت (علیه السلام) به پیشنهاد دختر امام حسین (علیه السلام)</p>

	<p>۴) سکوت‌های مکرر امام سجاده(علیه‌السلام) در مجلس ابن زیاد</p> <p>۵) قرائت آیات: ۱۴۵ سوره آل عمران، ۴۲ سوره زمر در پاسخ به توهین‌های یزید توسط امام سجاده(علیه‌السلام)</p> <p>۶) و...</p>
--	---

لازم به ذکر است که نمی‌توان بین دو مقوله «گفتار» و «رفتار» تفکیک کامل قائل شد زیرا همواره بین این دو ارتباط مستقیم وجود دارد. دسته‌بندی‌هایی که در این نگارش، ذیل این دو عنوان معین شده، صرفاً از جهت غلبه موضوع بوده است:

(نمودار ۱. ارتباط دوسویه و تنگاتنگ بین دو مقوله «گفتار» و «رفتار»)

۴-۳-۱. اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین(علیه‌السلام) در گفتار:

گزاره‌های این دسته، خود به ۲۱ زیرگروه طبقه‌بندی شدند.

۴-۳-۱-۱. مخالفت با حکومت آل سفیان

در جای‌جای تاریخ، امام حسین(علیه‌السلام)، به معرفی شخصیت یزید که فردی اهل شراب، فاسق و زنازاده هست، اشاره می‌کند. منش او را مخالف سیره پیامبر(ص) دیده و بیعت با او را نیز مخالف امر الهی می‌داند.

۴-۳-۱-۲. دعوت‌ها

قابل تأمل است که گزاره‌های فراوانی از امام، به دعوت از گروه‌های مختلف و اشخاص گوناگون به صراط احدیت اختصاص داده شده است.

۴-۳-۱-۳. اهداف قیام امام(علیه‌السلام)

همچنین گزاره‌هایی از فرمایشات امام حسین(علیه‌السلام) به تشریح هدف از قیام و این دعوت‌ها می‌پردازد. از جمله احیای معالم دین، بدعت‌گریزی، احیای سنت از بین رفته پیامبر(ص)، اتمام حجت، لزوم احیای امر به معروف و نهی از منکر و..

۴-۳-۱-۴. دعا‌های امام(علیه‌السلام)

در طی مسیر کاروان، امام به بهانه‌های گوناگون، عده‌ای را مشمول دعای خیر خود می‌فرمودند. حد اعلا‌ی دعای خیر را در لحظات شهادت اصحاب و یاران به ویژه بنی‌هاشم مسألت می‌کردند.

۴-۳-۱-۵. نفرین‌های امام(علیه‌السلام)

به موازات دعایی که در متن تاریخ از امام نقل شده، نفرین‌هایی ذکر شده است که تعدادش قابل تأمل است. به عنوان نمونه نفرین کوفیان، نفرین عمر بن سعد و..

۴-۳-۱-۶. توحید باوری، معاد باوری

در تمامی خطبه‌های امام حسین(علیه‌السلام)، در تمامی اتفاقات و رخدادها، اعتقاد امام به توحید و معاد و بروز آن موج می‌زند. به عنوان مثال؛ استمداد از خداوند هنگام حرکت به مکه مواردی است از توحید باوری امام؛ و اشاره به معاد و قیامت در وصیت خود به محمد بن حنفیه مثالی است از معاد باوری امام حسین(علیه‌السلام).

۴-۳-۱-۷. قرآن خوانی

در بررسی خطبه‌ها و فرمایشات امام حسین(علیه‌السلام)، به وفور ذکر آیات قرآن مشاهده می‌شود که حدوداً ۳۷ بار احصا شده است. استفاده امام از آیات قرآن غالباً در چهار موضع مشخص صورت می‌گرفته: «دفاع از حقانیت اهل بیت(علیه‌السلام)»، «ابراز ناراحتی از برخی امور»، «هنگام شهادت اصحاب و یاران» و «آیات برای بیان توکل امام به خداوند».

۴-۳-۱-۸. معرفی اهل بیت(علیه‌السلام) به ویژه پیامبر(ص)

چه در گفتار و چه در رفتار و کنش‌های امام حسین(علیه‌السلام)، ذکر و یاد حضرت محمد(ص)، امام علی(علیه‌السلام) و صدیقه طاهره(س) به وضوح به چشم می‌خورد. به جرأت می‌توان گفت که امام از هر فرصتی که دست می‌داد نسبت خود با پیامبر(ص) و امام علی(علیه‌السلام) را به مردم یادآوری می‌کرد.

۴-۳-۱-۹. اهتمام امام(علیه‌السلام) به خانواده در گفتار

خانواده امام، هم از منظر خانواده بودن، هم از منظر پیغام‌رسانان واقعه کربلا برای پس از عاشورا، در نظر امام حسین(علیه‌السلام) از اهمیت بسیار قابل توجهی برخوردار است. در بازه تحقیق پژوهشگر یعنی مقطع حرکت از مدینه که امام خانواده خود را همراه خود آورد تا روز عاشورا و سخنان خاص امام با پیغام‌بران کربلا خصوصاً حضرت زینب(س) و امام سجاد(علیه‌السلام)، خانواده در نگاه امام بسیار حائز اهمیت بوده است.

۴-۳-۱-۱۰. پیگیری اوضاع کوفه و کوفیان

امام در چند مورد پیگیر احوال کوفیان شده مثل زمانی که از اصحاب در مورد عملکرد کوفیان سؤال کردند.

۴-۳-۱-۱۱. توأسی به صبر

در دسته‌بندی دیگر، امر امام به مقوله صبر، به وضوح و به فراوانی به چشم می‌خورد. اکثر این سفارش، به خانواده امام یعنی بنی هاشم و زنان اهل خیمه برای مصائب پس از شهادت امام بود.

۴-۳-۱-۱۲. گفتگو با دشمنان

در روز عاشورا، مخاطب گزاره‌های فراوانی از فرمایشات و خطبه‌های امام، دشمن بود.

۴-۳-۱-۱۳. گفتگو با اصحاب

گفتگوهای معدودی بین امام و اصحاب در تاریخ ذکر شده، از جمله: برداشتن بیعت از اصحاب به تواتر(منزل زباله، رسیدن کاروان به کربلا، شب عاشورا)، گفتگو پیرامون نبرد با دشمن(مشورت گرفتن)، اظهار ناراحتی و تأسف امام(علیه‌السلام) از شهادت اصحاب و یاران به ویژه بنی‌هاشم.

۴-۳-۱-۱۴. پیشگویی های امام (علیه السلام)

یکی دیگر از عناوینی که می شد به فرمایشات امام حسین (علیه السلام) اختصاص داد، همین پیشگویی ها است. مثل پیش بینی بیعت شکنی کوفیان.

۴-۳-۱-۱۵. مضامین عقیدتی در خطبه ها

عمده مضامین به کار رفته در خطبه ها در چند گروه طبقه بندی شدند: نکوهش دنیا، لزوم احیای سنت نبوی، اهمیت شهادت و اشتیاق امام به آن، وجوب ظلم ستیزی (تبری)، مقابله با اهل فساد، نرفتن زیر بار سلطه (هیئات من الذل).

۴-۳-۱-۱۶. مضامین اخلاقی در قالب شعر

عمده مضامین و مفاهیمی که امام در قالب شعر تبیین می کردند اخلاقی بوده که بعضاً از اهمیت جدی تری برخوردارند: شهادت طلبی، نکوهش دنیاپرستی، قناعت در دنیا و..

۴-۳-۱-۱۷. مناجات های امام (علیه السلام)

بدیهی است که مناجات امری شخصی بوده و به همین خاطر مناجات ها و دعا های امام به درگاه احدیت، تماماً در تاریخ بیان نشده است. با این توصیف، اوج مناجات امام را در شب عاشورا می توان دید که به خوبی نقل شده است.

۴-۳-۱-۱۸. چرایی حرکت به کوفه

امام اهداف خود را از این سفر این طور ذکر فرمودند: درخواست کوفیان از امام، حفظ حرمت خانه خدا، لزوم امتحان شدن مردم، لزوم جهاد با ظالمین و..

۴-۳-۱-۱۹. تأکید بر عبرت گیری از تاریخ، لزوم انتقام در آخر الزمان

برخی از جملات امام که البته به صورت پراکنده و محدود در متن تاریخ به چشم خورده، ناظر به لزوم عبرت گیری از تاریخ انبیای گذشته است.

۴-۳-۱-۲۰. تأکید بر مفهوم «عزت و شهادت»

غالب این گزاره ها مضامینی چون تقوا، ترس از قیامت، عزتمندی مؤمنان، شیرینی شهادت، ترس از مرگ ذلیلانه و.. دارند.

۴-۳-۱-۲۱. پس از عاشورا (پرچمداران اسارت)

پیغام عاشورا باید به همگان در همه جای جهان و همه نسل‌ها منتقل شود. برنامه‌ریزی امام حسین(علیه‌السلام) در تربیت و آماده‌سازی پرچمداران اسارت خصوصاً زینب‌کبری(س) و سیدالساجدین(علیه‌السلام) حاکی از این مهم است. پس از شهادت امام حسین(علیه‌السلام) پرچم نهضت بر دوش خواهر و پسر ارشد امام(و شاید حتی سایر اسرا) قرار گرفت.

اگرچه در نگاه اول، این دسته را نمی‌توان ذیل «امام حسین(علیه‌السلام)» قرار داد اما از باب تکمیل نهضت تمدن‌ساز امام عاشورا، می‌توان این دسته را تسامحاً در همین بخش قرار داد.

۴-۳-۱-۲۱. امام سجاد(علیه‌السلام)

از اهم موارد ناظر به آن حضرت، به خطبه در شهر شام، معرفی حسب و نسب(پیامبر(ص) و امام علی(علیه‌السلام) و حضرت زهرا(س))، اثبات حقانیت اهل بیت(علیه‌السلام) با استناد به آیات قرآن در پاسخ به جسارت‌ها و توهین دشمنان، مخالفت جدی امام با اظهار وفاداری مجدد کوفیان و.. می‌توان اشاره کرد.

۴-۳-۱-۲۱. حضرت زینب(س)

حفاظت از دختران و سایر زنان حرم، تلاش بر صیانت از جان امام سجاد(علیه‌السلام) در روز عاشورا و مجلس ابن‌زیاد، روضه‌خوانی‌های مکرر و... همگی از اقدامات آن بانو در راستای تکمیل نهضت برادر خود است.

۴-۳-۱-۲۱. حضرت رباب(س)

همسر امام، حضرت رباب(س) با رد کردن جواب همه خواستگاران بعد از شهادت امام حسین(علیه‌السلام)، عزاداری کردن به مدت یکسال در کربلا به نوعی باعث زنده نگهداشتن یاد امام عاشورا شد.

۴-۳-۲. همه کاروان اسرا

همگی اسرا به اتفاق، با درخواست خود به عبور از کربلا قبل از رفتن به مدینه (بازگشت اسرا در اربعین) و گریه ایشان بر مصائب کربلا مسیری تازه را ترسیم کردند. مسیری که امروز پس از گذشت هزار و چهارصد و اندی سال، تحت عنوان «اجتماع شیعیان و مسلمانان جهان در اربعین حسینی» شناخته شده و به اهمیت آن افزوده می‌شود.

۴-۳-۳. اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام در رفتار

در مطالعه منابع عاشورایی، شرح‌های فراوانی در تاریخ امام حسین (علیه‌السلام) ذکر شده که به نوعی بیانگر کنش آن حضرت است. لازم به توضیح است که رفتارهای امام حسین (علیه‌السلام) که تماماً حاوی پیام می‌باشد، لزوماً شرح قابل اتکایی برای آنها وجود ندارد. می‌توان برداشت‌های سلیقه‌ای از علت کنش‌های امام داشت اما از جایگاه و مقام عصمت آن حضرت به دور است. لذا این گزاره‌ها به حسب انواع فراوان آن، در چند زیرگروه طبقه‌بندی شده که صرفاً به بیان آنها (و نه تحلیل آنها) بسنده می‌شود:

۴-۳-۳-۱. هیبت ظاهری امام (علیه‌السلام)

در این گروه، توصیفی که تاریخ از ظاهر، پوشش و هیبت امام (علیه‌السلام) آورده، بیان شده است. به عنوان مثال؛ بستن عمامه پیامبر (ص) روی سر، در دست داشتن انگشتری با نقش «لا اله الا الله» و..

۴-۳-۳-۲. تدابیر جنگی امام (علیه‌السلام)

مشورت گرفتن از زهیر برای نحوه مقابله با حر، دستور به آوردن آب در شب عاشورا، دستور به حفر خندق پشت خیمه‌ها و.. مواردی از تدابیر جنگی امام (علیه‌السلام) است.

۴-۳-۳. اقدامات رفتاری امام(علیه‌السلام)

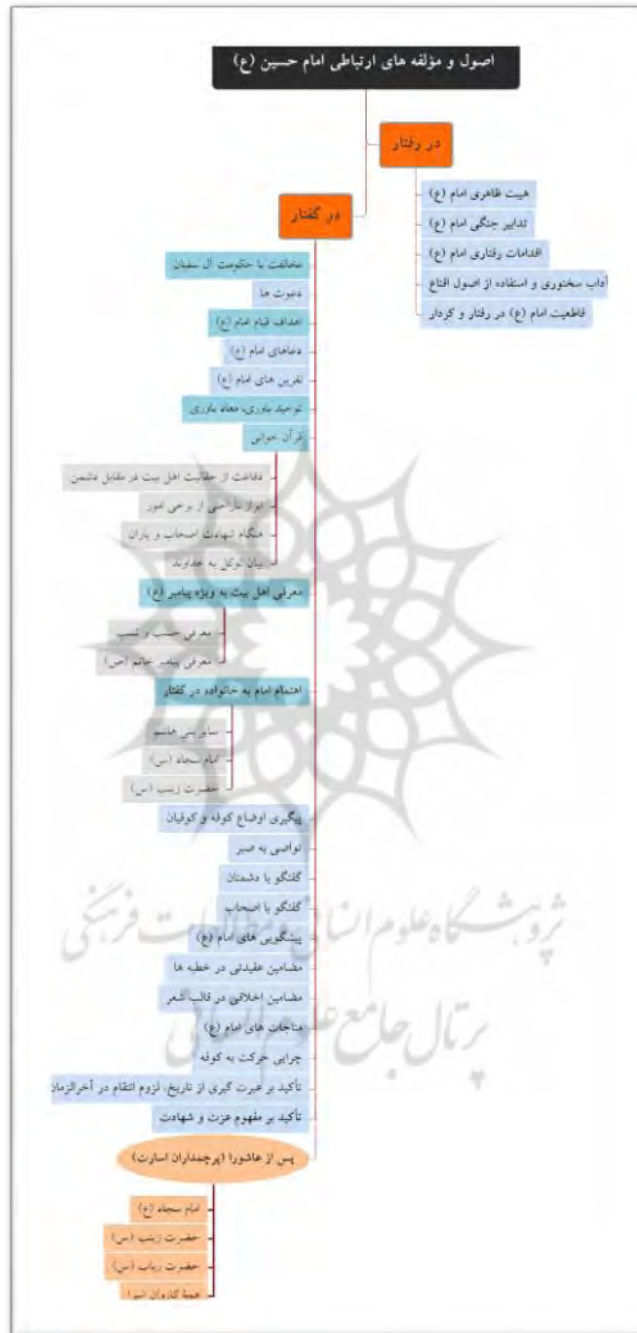
موارد فراوانی وجود دارد که به یک مثال بسنده می‌شود: ارسال بریر در روز عاشورا برای اتمام حجت (و نه دیگر اصحاب) و..

۴-۳-۴. آداب سخنوری و استفاده از اصول اقناع

امام(علیه‌السلام) ضمن بیانات و سخنان خود از اصولی در رفتار تبعیت می‌کردند که از آنها می‌توان تحت عنوان آداب سخنوری و اصول اقناع یاد کرد. به عنوان نمونه: تکرار خطبه‌ها، گذاشتن عمامه پیامبر(ص) و..

۴-۳-۵. قاطعیت امام(علیه‌السلام) در رفتار و کردار

برخی از رفتارهای امام حسین(علیه‌السلام) در این قالب می‌تواند قرار بگیرد. مثلاً: پایبندی امام به عهد برادر خود امام حسن(علیه‌السلام) با معاویه، صلابت در ردّ پیشنهاد بیعت با یزید.

نتیجه‌گیری

پژوهش پیش رو، با یک کنجکاوی شروع شد، ارتباطات و امام حسین (علیه‌السلام). اینکه چه ارتباطی بین دانش ارتباطات و تاریخ زندگانی امام حسین (علیه‌السلام) وجود دارد؟ این پرسش، آغازگر این تحقیق بود. رفته رفته و با افزایش دانش ارتباطات، انگیزه محقق برای ایجاد پیوند مؤثر بین تاریخ امام حسین (علیه‌السلام) و رشته ارتباطات بیشتر و بیشتر شد تا اینکه سر انجام، تصمیم جدی بر نگارش این اثر با محوریت ارتباطات و امام حسین (علیه‌السلام) گرفته شد.

جمیع انبیاء و اهل بیت (علیه‌السلام) که فرستادگان الهی بودند، ارسال‌شان برای جهانیان، عبث نبوده و اهداف کاملاً برنامه‌ریزی شده‌ای را به دنبال خود آورده بودند. قرآن کریم در آیه ۲۱۳ سوره مبارکه بقره و آیه دوم سوره مبارکه جمعه، به صراحت بیان می‌دارد که ارسال فرستادگان الهی به دو علت اصلی بوده و تمامی ایشان، مأمور به تحقق این دو در جامعه بوده‌اند: «ایجاد عدالت در جامعه»، «دستگیری از بشریت».

در این مقاله به اختصار تفاوت‌های دوره انبیاء و ائمه و ویژگی‌های بارز دوران هر یک از ایشان بیان شد. با انتقال نبوت عیسی (علیه‌السلام) به نبی خاتم (ص)، حیات بشری وارد عصر متکامل‌تر و اصطلاحاً «متمدن‌تر» شد. پیامبر خاتم (ص)، آخرین و کامل‌ترین دین را برای بشریت عرضه کرد. خطرات این عصر به نوبه خودش قابل بررسی است. تلاش‌های مشرکین برای نابودی دین مبین اسلام، به حدی زیاد بود که تاریخ به کثرت از آن یاد کرده است. تلاش‌های نبی اکرم (ص) در نگهداشت دین آخرالزمانی و انتقال آن به امامت امام علی (علیه‌السلام) و فرزندان از صلب آن حضرت، امری لازم بود. دین اسلام و سنت نبوی-علوی، به دست امام حسن بن علی (علیه‌السلام) و سپس به امام حسین (علیه‌السلام) رسید. تاریخ عاشورا، مبارزه آن امام همام با بی‌عدالتی و فسق و جور، پرچمی برافراشته بر جهان شد. عظمت و قدرت حیات امام حسین (علیه‌السلام) در حفظ دین اسلام از ۱۴۰۰ سال قبل تا امروز، انکارنشدنی است. این که امروزه، شیعیان و محبین آن حضرت، هنوز یاد و خاطره

کربلا را زنده نگه می‌دارند و هر ساله با تجمع میلیونی در روز اربعین حاضر می‌شوند، بیانگر همین امر است.

اهمیت تاریخ امام حسین (علیه‌السلام) به ویژه کربلا، محقق را به این واداشت که پرسش اولیه کنجکاوانه خود را تحت عنوان سؤالی دقیق مطرح کند که «اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در جریان عاشورا چیست؟».

باید دانست که امام حسین (علیه‌السلام) در گفتار و رفتار چه طور عمل کرده است که کربلا، امروزه همان کربلا است و مسلمانان را منتظر انتقام از شهدای کربلا؟ عاشورا به همراهی ارتباطات، برای نسل امروز و اصطلاحاً آخرالزمان، یک الگوی تمدن‌محور را به ودیعه گذاشته است. الگویی که با مراجعه به آن، تمدن جوامع اسلامی را تضمین می‌کند.

پس از مطالعه ۳۱ منبع عاشورایی، گزاره‌های گفتاری و رفتاری امام حسین (علیه‌السلام) در مقطع از مدینه تا مدینه، در دسته‌بندی‌های مشخص طبقه‌بندی شد که به تفکیک به هر یک اشاره شد.

می‌توان اینگونه اضافه کرد که «ارتباطات»، توانست اصول و مؤلفه‌های حیات امام حسین (علیه‌السلام) را به عنوان الگویی «تمدن‌ساز»، به دست نسل‌های پس از خود به ویژه مردم آخرالزمان برساند: به کمک ارتباط شفاهی و کتابت تاریخ و دیگر طرق ممکن. چه رازهایی در این اصول و مؤلفه‌های ارتباطی نهفته است که امام راحل (رضوان‌الله تعالی علیه)، بیان داشتند که «این محرم و صفر است که اسلام را نگه داشته است».

انگاره‌های این الگوی تمدن‌ساز، در دو دسته طبقه‌بندی شدند:

---

۱. شرح این موارد در بخش دستاوردهای مقاله به طور کامل گذشت.

۱) اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در گفتار (شامل ۲۱ زیرگروه)

۲) اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه‌السلام) در رفتار (شامل ۵ زیرگروه)

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. ابن اثیر، علی بن ابی‌الکرم (۶۳۰ م). الکامل (چاپ اول). بیروت: دار صادر.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (۳۸۱ ق). الامالی (للمصدق) (چاپ ششم). تهران: کتابچی.
۴. ابن حیون، نعمان بن محمد م غربی (۳۶۳ ق). شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم‌السلام (چاپ اول). قم: جامعه مدرسین.
۵. ابن شجری، هبة‌الله بن علی (۵۴۲ م). امالی ابن شجری (چاپ دوم). مصر: مکتبه‌الخانجی.
۶. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۵۸۸ ق). مناقب آل ابی‌طالب (علیه‌السلام) (چاپ اول). قم: علامه.
۷. ابن طاووس، سید (۱۳۴۸ ش). اللهوف علی قتلی الطفوف (چاپ اول). تهران: جهان.
۸. ابن عساکر، علی بن حسن (۵۷۱ ق). تاریخ دمشق (چاپ اول). بیروت: دارالفکر.
۹. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۷۷۴ م). البدايه و النهايه (چاپ اول). بیروت: دارالفکر.
۱۰. ابن منظور، محمد بن مکرم (۷۱۱)، لسان العرب (چاپ اول)، بیروت: دارالفکر.
۱۱. ابن نما حلی، جعفر بن محمد (۶۴۵ ق). مثير الأحران (چاپ سوم). قم: مدرسه امام مهدی (عج).
۱۲. ابی‌الفرج الاصفهانی، علی بن‌الحسین (۴۰۰ ق). مقاتل الطالبین (چاپ اول). بیروت: دارالمعرفه.
۱۳. اربلی، علی بن عیسی (۶۹۲ ق). کشف الغمه فی معرفه‌الائمه (علیهم‌السلام) (چاپ اول). تبریز: بنی‌هاشمی.
۱۴. الهی‌زاده، محمد حسین (۱۳۹۴). تدبر در سیره تمدن‌ساز اهل بیت (علیهم‌السلام) (چاپ دوم). مشهد: تدبر در قرآن و سیره.

۱۵. الهی زاده، محمد حسین (۱۳۹۳). تدبیر در سیره تمدن ساز انبیاء (علیهم السلام) (چاپ اول). مشهد: تدبیر در قرآن و سیره.
۱۶. اندلسی، احمد بن محمد عبدربه (۱۴۰۷ ق.). العقد الفرید (چاپ سوم). بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۷. انصاریان، حسین (۱۳۸۳). ترجمه قرآن. قم: انتشارات اسوه.
۱۸. ایمان، محمد تقی و محمدیان، منیژه (۱۳۸۷)، روش شناسی نظریه پردازی داده بنیاد، حوزه و دانشگاه، ش ۵۶، پاییز.
۱۹. بابایی، حبیب الله (۱۳۹۹)، جستارهای نظری در اسلام تمدنی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۲۰. برزویی، محمدرضا (۱۳۹۴)، ظرفیت شناسی رویکردهای فکری، فرهنگی آموزه مهدویت پس از انقلاب اسلامی در تحقق تمدن اسلامی، دانشگاه باقرالعلوم، رساله دکتری چاپ نشده.
۲۱. البلاذری، احمد بن یحیی (۳۰۰ ق.). أنساب الأشراف (چاپ اول). بیروت: دارالفکر.
۲۲. جعفری، محمد تقی (۱۳۷۲)، فرهنگ پیرو و فرهنگ پیشرو، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۳. جعفریان، رسول (۱۳۹۴). حیات سیاسی - فکری امامان شیعه (چاپ چهارم). قم: نشر معارف.
۲۴. حاکم نیشابوری (بی تا)، المستدرک علی الصحیحین، بیروت: دارالکفر.
۲۵. حکیم، سید منذر و غریبای، عدی (۱۳۸۴). پیشوایان هدایت (چاپ اول). تهران: مجمع جهانی اهل البیت.
۲۶. حنفی، حسن (۱۳۷۹)، اندیشه و تمدن اسلامی و مباحثی پیرامون آنها، نامه علوم انسانی.
۲۷. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲). انسان ۲۵۰ ساله (چاپ بیست و نهم). تهران: مؤسسه ایمان جهادی.
۲۸. خوارزمی، موفق بن احمد (۵۶۸ ق.). مقتل الحسین (علیه السلام) (چاپ دوم). قم: انوار الهدی.

۲۹. دورانت، ویل (۱۳۶۸)، درآمدی بر تاریخ تمدن، ترجمه احمد بطحایی و خشایار دیهیمی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
۳۰. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۶۸ ش). اخبار الطوال (چاپ اول). قم: منشورات الرضی.
۳۱. ذهبی، محمد بن احمد (۱۳۷۴ م). سیر اعلام النبلاء (چاپ دهم). بیروت: مؤسسه الرساله.
۳۲. ری شهری، محمد (۱۳۸۸)، دانشنامه امام حسین(علیه السلام) (چاپ اول)، ترجمه عبدالهادی مسعودی و مهدی مهریزی، قم: دار الحدیث.
۳۳. سبط ابن جوزی، شمس‌الدین ابوالمظفر (۶۵۴ ق)، تذکره الخواص (چاپ اول). قم: منشورات الشریف الرضی.
۳۴. سورین، ورنر و جیمز، تانکارد (۱۳۸۱)، نظریه‌های ارتباطات، ترجمه علیرضا دهقان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳۵. سیدابن طاوس، سیدرضی الدین (۶۶۴ ق). اللهوف علی قتلی الطفوف (چاپ اول). تهران: جهان.
۳۶. شیبانی، محمدحسن (۲۱۰)، کتاب الجیم، قاهره: هیئته العامه لشئون المطابع الامیریة.
۳۷. صالحی، محمدحسین (۱۳۹۸)، چیستی تمدن، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۳۸. صمیمی، سیدرشید (۱۳۸۷)، اصول و شاخصه‌های تمدن نبوی، قم: کتاب طه.
۳۹. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان (چاپ پنجم). قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۰. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ هـ)، المیزان فی تفسیر القرآن (چاپ دوم). لبنان-بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۴۱. طبرسی، فضل بن حسن (۵۴۸ ق). إعلام الوری بأعلام الهدی (چاپ سوم). تهران: اسلامیه.
۴۲. الطبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۴۰۰ ق). تاریخ الطبری (چاپ دوم). بیروت: دارالتراث.
۴۳. العلوی الشجری، محمد بن علی (۴۴۵ ق). فضل زیارة الحسین(علیه السلام) (چاپ اول). قم: مطبعة الخيام.

۴۴. عمید، حسن (۱۳۷۶)، فرهنگ عمید (چاپ یازدهم)، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۴۵. عبدالهی نسب، صالح (۱۴۰۰)، اصول و مؤلفه‌های ارتباطی امام حسین (علیه السلام) در شکل‌گیری تمدن اسلامی در جریان عاشورا، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد چاپ نشده.
۴۶. فتال نیشابوری، محمدبن احمد (۵۰۸ هـ)، روضه‌الواعظین و بصیره‌المتعظین (چاپ اول). قم: انتشارات رضی.
۴۷. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۷۵ ق)، کتاب العین، قم: نشر هجرت.
۴۸. فضیل، ابن رسان (۱۴۰۶ ق)، تسمیه من قتل مع الحسین (علیه السلام) (چاپ دوم)، قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام) لإحياء التراث.
۴۹. قانع غرابادی (۱۳۷۱)، احمدعلی، علل انحطاط تمدن‌ها از دیدگاه قرآن، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
۵۰. قطب‌الدین راوندی، سعید بن هبه الله (۵۷۳ ق). الخرائج و الجرائح (چاپ اول). قم: مؤسسه امام مهدی (عج).
۵۱. کازنو، ژان (۱۳۶۴)، قدرت تلویزیون، ترجمه علی اسدی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۵۲. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ هـ). الکافی (چاپ چهارم). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۵۳. مجلسی، محمدباقر (۱۱۱۰ هـ). بحار الانوار (چاپ دوم). لبنان-بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵۴. محسنیان‌راد، مهدی (۱۳۹۵). ارتباط‌شناسی ۲ (چاپ شانزدهم). تهران: انتشارات سروش.
۵۵. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۸). دانشنامه امام حسین (علیه السلام) برپایه قرآن، حدیث و تاریخ (چاپ دوم). قم: دارالحدیث.
۵۶. مفید، محمد بن محمد (۴۱۳ ق). الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد (چاپ اول). قم: کنگره شیخ مفید.
۵۷. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه (چاپ دهم). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۵۸. منیع الهاشمی البصری، محمد بن سعد (۳۰۰ هـ). الطبقات الکبری (چاپ اول). بیروت: دارالکتب العلمیه.

۵۹. موسوی، محمد باقر (۱۴۲۱ هـ)، ترجمه تفسیر المیزان (چاپ پنجم)، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۶۰. مهدیزاده، سید محمد (۱۳۹۳)، نظریه‌های رسانه (چاپ چهارم). تهران: همشهری.
۶۱. میلز، سارا (۱۳۸۲)، گفتمان، ترجمه فتاح محمدی، زنجان: نشر هزاره سوم.
۶۲. هارلند، ریچارد (۱۳۸۰)، ابرساختگرایی: فلسفه ساختگرایی و پس‌ساختگرایی، ترجمه فرزانه سجودی، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
۶۳. همایون، محمد هادی (۱۳۹۷). تاریخ تمدن و ملک مهدوی (چاپ سوم). تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
۶۴. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب اسحاق (۱۳۴۲ ش). تاریخ یعقوبی (چاپ اول). بیروت: دار صادر.

65. Baberowski, J.(2005). Der sinn der Geschichte: Geschichtstheorien von Hegel bis Foucault, Munchen(Vol.1). German: Verlag C.H. Beck.
66. Collingwood, R.(1942). "Civilization In The New Leviathan or Man, Society, Civilization and Barbarism"(Vol.2), England: Oxford University Press.
67. Corbin, J.& Strauss, a.(2008). Basic of Qualitative Research, Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory(Vol.2). Thousand Oaks, USA: Sage.
68. Jacobson, N.(1952). "Problem Of Civilization"(Vol. 63), USA: University of Chicago Press ,14-32.
69. Kapustin, B.(2009). "Some political Meanings of Civilization". Diogenes,56, 151-169.
70. Mazlish, b.(2004). The Origins and Importance of The Concept of Civilization(Vol.1). USA: Sandford University Press.
71. Morse, J. & Richards, L.(2002). "Read me First for a User's Guide a Qualitative Methods"(Vol.1), USA: Allen & Bacon.
- Szokolczia, A.(2001). "Civilization and Its Sources", (Vola: 16), Cork: University College, 369-386

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی